

I-ЦЗІН

Книга змін

Харків
«ФОЛІО»
2024

ВСТУП

Цей вступ призначений читачеві, який не знається на Китаї. Він потрібен як такий собі путівник по пропонованій роботі, має зорієнтувати читача в питаннях, без урахування яких не буде зрозумілою сама «Книга змін» і, більше того, не буде зрозуміло, чому автор взявся за переклад і дослідження пам'ятки, яка дуже мало, на перший погляд, означає для сучасного читача. Крім того, саме в цьому вступі необхідно пояснити основну термінологію пам'ятки, яка постійно буде застосовуватися пізніше і без якої не можна обійтися, читаючи «Книгу змін».

Ми виконали цю роботу, бо, вивчаючи матеріали з історії китайської філософії, постійно стикалися з необхідністю передувати дослідженню кожної філософської школи дослідженням «Книги змін» — основного та початкового пункту міркувань майже всіх філософів Стародавнього Китаю.

«Книга змін» стоїть на першому місці серед класичних книг конфуціанства і в бібліографічних оглядах китайської літератури. Це зрозуміло, адже бібліологія та бібліографія

у феодальному Китаї були створені людьми, що отримали традиційну конфуціанську освіту. Бібліографи старого Китаю непохитно вірили в традицію (не споконвічну, але достатньо стару), що віддаляла створення «Книги змін» в таку глибоку давнину, що жодна інша класична книга не могла конкурувати з нею в хронологічній першості, хоча фактично «Книга змін» — аж ніяк не найдавніший із пам'ятників китайської писемності, це встановила та ж китайська філологія.

Однак незалежно від традиції, незалежно від конфуціанства «Книга змін» має всі права на першість у китайській класичній літературі, бо має велике значення в розвитку духовної культури Китаю. Вона мала вплив у різних галузях: філософії, математиці, політиці, стратегії, теорії живопису та музики і в самому мистецтві: від знаменитого сюжету стародавнього живопису «Вісім скакунів» до магічного напису на монеті-амулеті чи орнаменті на сучасній попільничці.

Не без суму, але й не без задоволення маємо надати «Книзі змін» безумовне перше місце серед інших класичних книг і як найважчій із них: найважчій і для розуміння, і для перекладу. «Книга змін» завжди мала славу темного та загадкового тексту, оточеного обширною літературою, часто суперечливою в тлумаченнях коментаторів. Незважаючи на грандіозність цієї двотисячолітньої літератури, розуміння деяких місць «Книги змін» досі створює майже нездоланні труднощі, — настільки незвичні і чужі для нас ті образи, в яких викладені її концепції. Тому нехай читач не скаржиться на автора цих рядків, якщо деякі місця перекладу цієї пам'ятки не будуть зрозумілими при першому читанні. Можна втішитись тільки тим, що і на Далекому

Сході оригінал «Книги змін» не розуміють так просто, як інші китайські класичні книги.

Щоб суттєво допомогти читачеві, ми зупинимося на плані нашої роботи, на зовнішньому описі змісту «Книги змін» і на її найголовнішій технічній термінології.

Наша робота ділиться на три частини. В першій викладаються основні дані, досягнуті при вивченні цієї пам'ятки в Європі, Китаї й Японії. Друга частина — стислий виклад даних, отриманих нами при дослідженні тринадцяти основних проблем, пов'язаних із «Книгою змін». Третя частина — переклади книжки.

Текст «Книги змін» неоднорідний як із боку складових його частин, так і з боку самих письмових знаків, в яких він показаний. Крім звичайних ієрогліфів, він містить ще особливі значки, що складаються з двох типів рисок, *сяо*. Один тип — це цілі горизонтальні риси: їх називають *ян* (світлові), *ган* (напружені), або найчастіше, за символікою чисел, *цзю* (дев'ятки). Інший тип рисок — це перервані посередині горизонтальні рисочки: їх називають *інь* (тіньові), *жоу* (податливі), або найчастіше, за символікою чисел *лю* (шістки). У кожному значку шість таких рисок, розміщених у розмаїтих комбінаціях. За теорією «Книги змін», весь світовий процес — це чергування ситуацій, що походить від взаємодії та боротьби сил світла й темряви, напруги та податливості, і кожна з таких ситуацій символічно показується одним із цих знаків, яких у «Книзі змін» усього 64. Їх розглядають як символи дійсності і китайською називають *гуа* (символ). У європейській китаєзнавчій літературі їх називають гексаграмами. Гексаграми, всупереч нормі китайської писемності, пишуться знизу догори, і відповідно до цього рахунок рисок у гексаграмі

починається знизу. Таким чином, першою ризкою гексаграми вважається нижня, її називають початковою, друга ризка — друга знизу, третя — третя знизу тощо. Останню ризку називають не шостою, а горішньою (*шан*). Ризки символізують етапи розвитку тієї чи іншої ситуації, показаної в гексаграмі. Місця ж від нижнього, початкового, до шостого, горішнього, які займають ризки, називають *вей* (позиції). Непарні позиції (початкова, третя та п'ята) вважають позиціями світла (*ян*); а парні (друга, четверта та горішня) — позиціями темряви (*інь*). Природно, що тільки в половині випадків світлова ризка опиняється на світловій позиції, а тіньова — на тіньовій. Ці випадки називають «доречністю» ризок: у них сила світла чи темряви «знаходить своє місце». Загалом це розглядається як сприятливе розташування сил, але не завжди вважається найкращим.

Таким чином, ми отримуємо таку схему:

Позиції	Назви	Налаштованість
6	Горішня	Пітьма
5	П'ята	Світло
4	Четверта	Пітьма
3	Третя	Світло
2	Друга	Пітьма
1	Початкова	Світло

Таким чином, гексаграма з повною «доречністю» ризок — це 63-тя, а гексаграма з повною «недоречністю» ризок — 64-та.

Уже в найдавніших коментарях до «Книги змін» вказується, що спочатку було створено вісім символів із трьох ризок, так звані триграми. Вони отримали певні назви і були прикріплені до певних кіл понять. Тут ми

вказуємо їхнє накреслення та їхні основні назви, властивості й образи.

З цих понять можна зробити висновок, як у теорії «Книги змін» розглядався процес виникнення, буття та зникнення. Творчий імпульс, занурюючись в середовище *меону* — виконання, діє, насамперед, як збурення останнього. Після цього настає його повне занурення в *меон*, яке призводить до створення творіння, до його перебування. Але позаяк світ — це рух, боротьба протилежностей, то поступово творчий імпульс відступає, відбувається уточнення сил, що творяться, і далі за інерцією зберігається якийсь час лише їхнє зчеплення, яке призводить, врешті-решт, до розпаду всієї ситуації, що склалася, до її вирішення.

Знак	Назва	Властивість	Образ
1	цянь (творчість)	фортеця	небо
2	кунь (виконання)	самовіддача	земля
3	чжень (збурення)	рухливість	грім
4	кань (занурення)	небезпека	вода
5	гень (перебування)	непорушність	гора
6	сунь (стоншення)	проникнення	вітер (дерево)
7	лі (зчеплення)	ясність	вогонь
8	дуй (дозвіл)	радість	водойма

Кожна гексаграма може розглядатися як поєднання двох триграм. Їхнє взаємне співставлення характеризує цю гексаграму. При цьому в теорії «Книги змін» традиційно вважають, що нижня триграма стосується внутрішнього життя, майбутнього, створюваного, а горішня — зовнішнього світу, що відступає, руйнується, тобто:

- зовнішнє, що відступає, руйнується;
- внутрішнє, що настає, створюється.

Крім цього, гексаграма іноді розглядається й як така, що складається з трьох пар рисок. За теорією «Книги змін», у світі діють три космічні потенції — гармонія великої тріади *Небо — Людина — Земля*.

Існує також вироблена у ворожильній практиці іцзі-ністів символіка окремих позицій гексаграми. У суспільстві: 1. Простолюдин; 2. Службовець; 3. Боярин; 4. Придворний; 5. Цар; 6. Досконалий чоловік. У людському тілі: 1. Ступні; 2. Гомілки; 3. Стегна; 4. Тулуб; 5. Плечі; 6. Голова. У тілі тварини: 1. Хвіст; 2. Задні ноги; 3. Задня частина тулуба; 4. Передня частина тулуба; 5. Передні ноги; 6. Голова.

Траплялися й інші способи розгляду структури гексаграм, але повне перелічення їх для нашої мети зайве. Тому ми обмежуємося лише такими вказівками.

У горішній і нижній триграмах аналогічні позиції мають найближчий стосунок одна до одної. Так перша позиція слухна щодо аналогії до четвертої, друга — до п'ятої та третьої — до шостої.

Також вважали, що світло тяжіє до темряви так само, як п'ятьма до світла. Тому й у гексаграмі цілі риси кореспондують перерваним. Якщо співвідносні позиції (1...4, 2...5, 3...6) зайняті різними рисками, то вважається, що між ними «є відповідність»; у разі однорідності рисок на співвідносних позиціях між ними «відповідності немає».

Особлива увага зосереджена на аналізі гексаграми другої та п'ятої позицій. Кожна з них є (в нижній або у горішній триграмах) центральною, тобто такою, в якій найдосконалішим і найрівноваженішим чином виявляються ознаки триграми.

Крім цього, при аналізі гексаграми традиційно вважають, що більшого значення набувають риси світлові

або тіньові, якщо вони в меншості. Так, у гексаграмі єдина тіньова друга риска «керує» іншими рисками й є для них центром тяжіння.

Друга частина тексту «Книги змін» написана звичайними для китайської мови ієрогліфами й є інтерпретацією гексаграм загалом, співвідношенням складових їхніх триграм та окремих рисок. Це, власне, й є текст «Книги змін». Він неоднорідний, належить різним авторам і створений у різний час.

У цьому тексті ми, передусім, розрізняємо основний текст і коментарі, що примикають до нього, й які давно вже ніби зрослися з основним текстом, тому подальша достатньо рясна коментаторська література розвинулася навколо основного тексту та доданими до неї коментарями.

В основний текст входять такі дванадцять складових частин:

I. Назва гексаграми, *гуа-мін*, пізніше була приписана назвам складових її триграм.

II. Ворожильна формула, показана за допомогою чотирьох термінів (якостей), так звана *си де*, ці терміни: *юань* (початок), *хен* (проникнення, розвиток), *лі* (сприятливість, визначення) і *чжен* (стійкість, буття). Ці терміни присутні повністю або частково або ж відсутні.

III. Афоризми з приводу гексаграм загалом, *гуа-ці*, вони бувають більш-менш розвиненими. Іноді містять у собі «чотири ознаки» або одну з чотирьох основних романтичних пророцтв (щастя, нещастя, каяття, жаль), які, мабуть, є пізнішою вставкою в текст, як і пояснювальні слова типу «осуду не буде», «хвали не буде», «нічого не сприятливого» тощо.

IV. Афоризми при окремих рисках, *яо-ці*, за мовою та типом дуже близькі до тексту III і містять у себе такі ж

складові. Всі інші тексти (V...XII) — це найдавніші коментарі, складені значно пізніше, ніж основний текст.

V. Коментар до тексту III, «Туань чжуань». У цьому коментарі гексаграма розглядається з боку складових її триграм, рисунок тощо, і на цій основі пояснюється текст III.

VI. Великий коментар образів, «Да сян чжуань», де гексаграма розглядається з точки зору образів триграм, її складових, і дається вказівка етичного порядку. Як і вся «Книга змін», тексти V і VI на межі 30-ї і 31-ї гексаграм механічно діляться на першу та другу частини.

VII. Малий коментар образів, «Сяо сян чжуань». Він зовсім інакший і за своїми завданнями, і за мовою від попереднього й за коментаторськими приписками до афоризмів тексту IV. Пояснення в ньому дають переважно стосовно до техніки ворожіння, що ґрунтуються на структурі гексаграм і щодо філософського осмислення «Книги змін» стосунку не мають. Походження цього тексту порівняно пізніше.

VIII. Коментар до афоризмів, «Сі ци чжуань», або «Да чжуань» — «Великий коментар»; це такий собі трактат, в якому викладаються основи філософської концепції «Книги змін» (онтологія, космологія, гносеологія й етика), техніка ворожіння по «Книзі» і свого роду історія культури Китаю в далекій давнині. Його порівняно пізно додали до пам'ятки, але, без сумніву, він найцікавіший для історії китайської філософії. Він також механічно ділиться на дві частини.

IX. Тлумачення триграм, «Шогуа чжуань». Текст складається з двох неоднакових частин. Перша, значно менша, за своїм характером, мовою та тематикою примикає до тексту VIII і потрапила в текст IX, мабуть, помилково,

через переписувачів. Друга, більша частина, містить окремі характеристики триграм, класифікацію їх і предметів світу за категоріями триграм. За характером текст цієї частини зовсім відмінний від першої та дуже нагадує романтичні спекуляції перших ханьських коментаторів.

X. Тлумачення порядку гексаграм, «Сюй гуа чжуань». Текст дуже відрізняється від усіх інших текстів «Книги змін». У ньому розвивається й аргументується послідовність розташування гексаграм у «Книзі змін». Цей текст заслуговує більшої уваги, ніж та, яка йому зазвичай уділяється. Тільки Чен І-чуань (XI ст.) опрацював його послідовніше та перетворив на невеликі вступи до кожної гексаграми. Цей текст дуже цінний як матеріал для історії прийомів мислення в Китаї.

XI. Різні міркування про гексаграми, «Цза гуа чжуань». Це щось на кшталт продовження або, точніше, залишки другої частини тексту IX. Великої цінності не становить.

XII. Глоса, китайською «Вень янь чжуань», в якій подане пояснення термінів тексту перших двох гексаграм. Це дуже строкатий текст, з повторами, мабуть, складений із найдавніших цитат усної мантичної традиції поряд із пізнішими інтерпретаціями термінів. По суті, цей текст губиться в морі аналогічних коментаторських глосів, і залишився б непоміченим, якби давня, але необґрунтована чутка не пов'язала його з іменем Конфуція.

У різних виданнях «Книги змін» ці тексти розташовуються по-різному, але загалом збереглися дві системи розташування текстів. По-перше, давніша система, в якій тексти I, II, III і IV подаються не один після закінчення іншого, а так: перша гексаграма, тексти I, II, III і IV, що її стосуються, а далі текст XII, що її стосується; після цього

друга гексаграма, тексти I, II, III, IV і XII, що її стосуються; потім третя гексаграма з такою ж послідовністю текстів (крім XII) тощо. Після текстів 64-ї гексаграми розміщуються один за одним тексти V, VI і VII, VIII, IX і XI. По-друге, пізніша система розташування текстів, яка відрізняється від першої тільки тим, що тексти V, VI і VII рознесені по гексаграмах, причому тексти V і VI розміщуються безпосередньо після тексту IV, а текст VII рознесений під відповідними окремими афоризмами тексту IV. Ця система була засвідчена в коментаторській літературі III ст. Така відмінність розташування текстів уже вказує, що з давніх-давен і в коментаторських школах помічали неоднорідність тексту «Книги змін». Як документ цінні тексти I, II, III і IV, як розвиненіші коментарі — тексти V, VI, VIII і X. Інші ж тексти мало сприяють розумінню «Книги змін» і багато в чому поступаються пізнішим коментарям. У цій роботі головна увага зосереджена на основному тексті і лише побічна — на коментарях V, VI, VIII і X.

Основний текст «Книги змін» — спочатку ворожильний, а згодом і філософський текст, сформований із матеріалів землеробського фольклору на території уділів Цзінью або Цинь між VIII і VII ст. до Р. Х.

Філологічний переклад основного тексту без інтерпретаційних приміток мало зрозумілий європейському читачеві, як, утім, мало зрозумілий або й зовсім незрозумілий основний текст, узятий без коментаря, китайському чи японському читачеві, не підготовленому спеціально до читання цього тексту. Однак китаєзнавець, незалежно від його національності, знайомий із системою «Книги змін», безумовно, може збагнути основний текст її як в оригіналі, так і в перекладі. Що ж робить її зрозумілою? Знання її

системи, вміння знайти пояснення одного місця її в ряді інших місць. Так, при читанні основного тексту необхідно мати на увазі таке:

1. Кожна гексаграма — це символ тієї чи іншої життєвої ситуації, що розгортається в часі. Кожен афоризм при гексаграмі — коротка характеристика цієї ситуації в основному або загалом. Кожен афоризм при окремих рисках — конкретна характеристика того чи іншого етапу в розвитку цієї ситуації. При цьому варто взяти до уваги те, що, зважаючи на рівень техніки мислення та мови авторів, такі характеристики майже ніколи не бувають показані у формі точних понять. Стихія «Книги змін» — образність. Замість того, щоб сказати про доречність колективної дії, «Книга змін» каже: «Коли рвуть очерет, інші стебла тягнуться за ним, адже він росте пучком. Стійкість до щастя. Розвиток». Замість того, щоб сказати про марність початих дій, «Книга змін» каже: «Нікчемній людині доведеться стати сильною; благородному чоловікові доведеться загинути. Стійкість жаклива. Коли цап буцає огорожу, то в ній застрягнуть роги» тощо.

Також в основному тексті зустрічаються стандартизовані образи, певним чином формули, як, наприклад: «Сприятливий брід через велику річку», тобто ситуація призводить до якогось великого чину. Або «Сприятлива зустріч із великою людиною» — вказівка на можливу допомогу з боку могутнього чоловіка.

2. Як уже зазначено, афоризми при окремих рисках розповідають про послідовний розвиток ситуації. При цьому перша позиція характеризує лише сам початок цього процесу, коли він ще не виявлений із усією його типовістю. Друга позиція характеризує апогей внутріш-

нього розвитку цієї ситуації так само, як п'ята позиція — максимальне розкриття його зовні. Третя позиція характеризує момент кризи, переходу від внутрішнього до зовнішнього. Тому якщо прочитати поспіль всі афоризми третьої позиції, то, незважаючи на весь їхній лаконізм, що іноді зустрічається, виступає їхня спільна риса — небезпека становища. Наприклад: «Очікування в багні. Наближається прихід розбійників» (гекс. № 5); «У війську може бути віз трупів. Нещастя» (гекс. № 7); «І кривий може бачити! І кульгавий може наступати! Але якщо наступиш на хвіст тигра, то він укутить тебе, і буде нещастя. Воїн усе ж діє заради великого володаря» (гекс. № 10); «Крокви прогинаються. Нещастя» (гекс. № 28); «Зв'язаному втікачеві буде хвороба та небезпека. Тримати слуг і служниць — щастя» (гекс. № 33) тощо. Четверта позиція характеризує початок прояву цього процесу зовні. Тому вона настільки ж мало типова, як і перша. Однак на ній позначається сприятливий вплив п'ятої позиції, що наближається. Тому й афоризми четвертої позиції не такі похмурі, як попередні. П'ята позиція вже вказана в зв'язку з другою. Шоста ж позиція — це завершення або перерозвиток процесу цієї ситуації, в якому вона або втрачає свою типовість, або перетворюється на свою протилежність. Останнє особливо характерно викладено в гексаграмах № 11 і № 12.

3. Необхідно завжди мати на увазі, що основний текст найтіснішим чином пов'язаний із гексаграмами, триграмами та рисками, їхніми складовими. Тому для того, щоб вдуматися в значення того чи іншого афоризму, необхідно розглядати його з урахуванням їхньої символіки, зазначеної у вступі до цієї роботи.

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	3
<i>Перша частина</i>	17
<i>Друга частина</i>	150